

Oud@Utrecht

Rombout Verhulst • Richard Hol • Ben Planjer

Agenda

Historisch café: Truus Schröder en Truus van Lier

Schrijver Jessica van Geel schetst een dubbelportret van Truus Schröder en Truus van Lier. Bij de research voor haar boek over Truus Schröder ontdekte Jessica van Geel dat Truus van Lier naast het Rietveld-Schröderhuis woonde. De 22-jarige rechtenstudente pleegde in september 1943 een verzetsdaad die zij met haar leven moest bekopen. Jessica van Geel werkt aan een boek dat rond de 100e geboortedag van Truus van Lier zal verschijnen. *Vrijdag 11 december 2020 om 17.00 uur in de theaterzaal van Bibliotheek Neude (Corona-maatregelen voorbehouden). Beperkt aantal plaatsen, gratis, reserveren verplicht: vanaf 1 december 10.00 uur via www.oud-utrecht.nl.*

Lezing: De Napolitaanse kerststal

In 1932 kreeg het Aartsbisdom Museum Utrecht een 18e-eeuwse Napolitaanse kerstgroep in bezit, die sindsdien in de kerstperiode wordt tentoongesteld. Anite Haverkamp vertelt over de geschiedenis van tradities en symboliek rond deze kerststal, die een schatkist vol verhalen en verborgen betekenissen blijkt. Wat symboliseren de gasten in de herberg en de os en de ezel in een ruïne? Ook andere kerstgroepen uit de museumcollectie komen aan bod.

Woensdag 23 december 2020 om 19.30 uur in het Bartholomeus Gasthuis (Corona-maatregelen voorbehouden). Toegang € 8,50 inclusief consumptie, reserveren verplicht: vanaf 15 december 10.00 uur via www.oud-utrecht.nl.

Jaarboek 2020 en podcasts

Normaal gesproken vindt eind november de presentatie van het Jaarboek Oud-Utrecht plaats. Vanwege Corona kon er deze keer echter geen bijeenkomst worden gehouden. In plaats daarvan biedt de Podcast Oud-Utrecht in november en december gesprekken met auteurs van twee bijdragen uit het Jaarboek. Historisch geograaf Hans Renes vertelt over 'De Maliebaan in historisch en internationaal perspectief' en Kila van der Starre over 'Poëzie op straat in Utrecht'. Gedichten in de openbare ruimte vormen een fenomeen dat al eeuwenlang bestaat.

Leden ontvangen het Jaarboek 2020 vanaf 30 november thuis. De podcast is te beluisteren via www.oud-utrecht.nl en de gebruikelijke platforms.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 93e jaargang nummer 6, december 2020 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten/bronnen. Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatieredten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkoop** losse nummers à € 4,50 (themanummers à € 7,50) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Stadhuisbrug 5), Bruna (Nachtegaalstraat 83 en Zevenwouden 220), Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1, Bilthoven), Bruna Verdouw (Hoogzandveld 38, Nieuwegein).

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,-/bedrijven € 50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein - Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

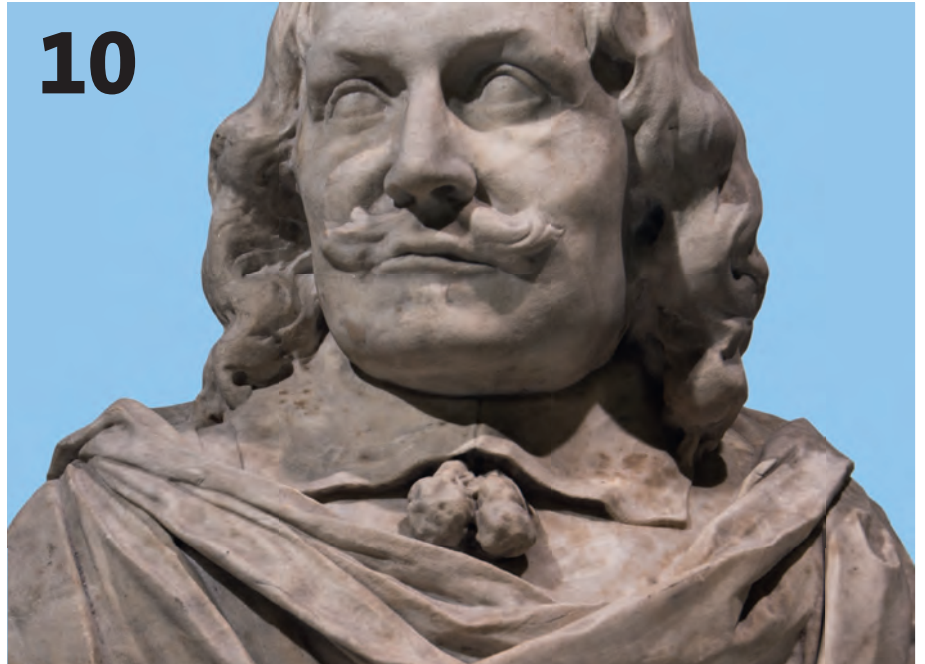
4

Ton van Schaik

Wat Nieuwlicht naliet

10

Stefan Glasbergen

De Utrechtse buste van Rombout Verhulst

16

Mirjam de Jong en Martine Mussies

Musicus Richard Hol in Utrecht

21

Kaj van Vliet

Bespreking: De ommuurde stad

27 Signalementen

Omslag

Madonna en kind met Sint Elizabeth van Hongarije, Sint Barbara en Jan Vos, circa 1442 door Jan van Eyck. Prior Jan Vos nam dit werk mee uit Brugge naar het Utrechtse kartuizer klooster Nieuwlicht.

[FRICK COLLECTION, NEW YORK](#)

24

Arjan den Boer

Ben Planjer, meubelontwerper en zwemfanaat

Wat Nieuwlicht naliet

Hoe de Utrechtse kartuizers na hun ondergang nog van zich deden spreken

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Van het klooster dat tot 1580 op de grens van Ondiep en Zuilen stond, rest nu nog slechts een poortgebouw. Maar in de bodem onder de Marnixlaan en in archieven, bibliotheken en musea bleef nog veel meer bewaard, waaronder verluchte handschriften en altaarstukken. Een latere poging tot herstelling van een kartuizer klooster in Nederland mislukte.

▲ Poortgebouw en boerderij op de hoek van de Laan van Chartreuse en Marnixlaan. FOTO ANKE COLIJN

7 Het kloosterterrein getekend door Nicolaas van der Monde, 1840. Poortgebouw en boerderij zijn duidelijk te herkennen. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTE BEELDMATERIAAL

> Koorgestoelte voor één persoon en bedstee in een kartuizer kluis. De monnik verricht een deel van de getijden in zijn cel. ANSICHTKAART MONASTÈRE DE LA GRANDE CHARTREUSE

De kartuizers zijn een kloosterorde die genoemd is naar La Chartreuse, een gebergte in de Franse Alpen bij Grenoble. Hun stichter was de briljante geleerde en bestuurder Bruno van Keulen (1030-1101). Hij leek de gewone kerkelijke loopbaan van zijn tijd te gaan volgen, maar toen hij op het punt stond tot bisschop van Reims

te worden benoemd, maakte hij in 1084 met zes gezellen de radicale keuze voor de eenzaamheid. Hij zette die stap bij wijze van protest tegen de kerkelijke corruptie en het carriërisme van zijn dagen.¹ De kartuizers zijn een gemeenschap van heremieten, wat in het grondplan van elke kartuize of kartuis (zo heet een klooster van

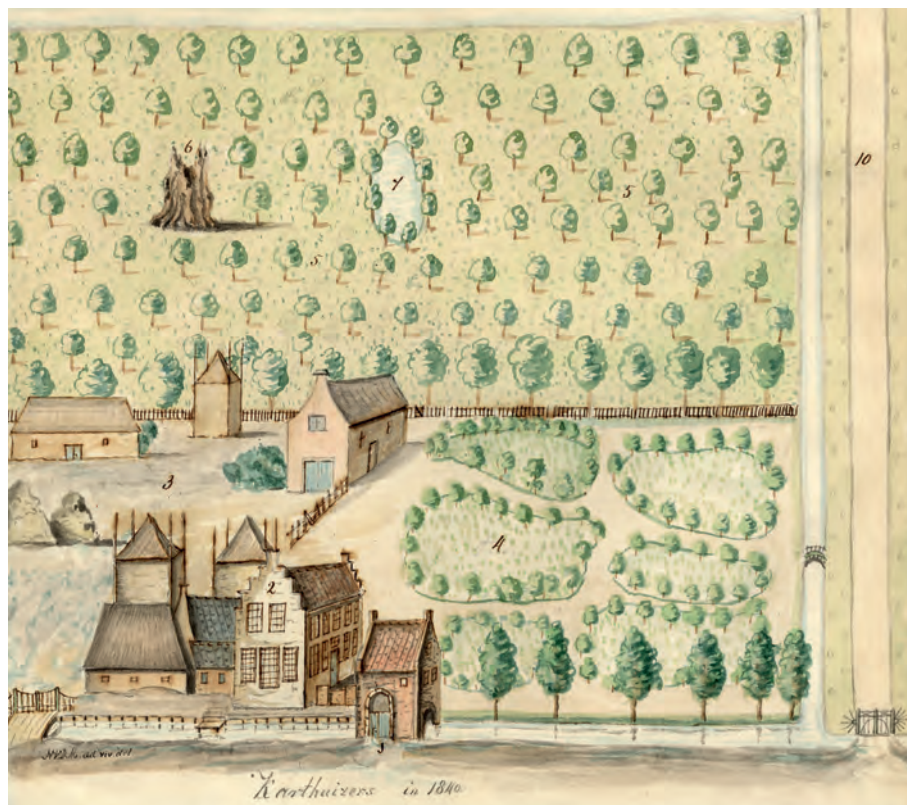
hun orde) zichtbaar is: ze bestaat uit een reeks van afzonderlijke kluizen. De uitwendige eenzaamheid heeft als doel de innerlijke eenzaamheid te vinden en te bewaren. Kartuziers lijken daarmee in hun levenswijze op de woestijnvaders, al moet het cliché 'de strengste orde van de kerk' enigszins gerelativeerd worden. De orde heeft de naam 'nooit hervormd want nooit misvormd' te zijn geweest, *numquam reformata quia numquam deformata*, wat ook niet helemaal klopt.

Een boom en drie straatnamen

Ondanks die strengheid verspreidde de orde zich snel over heel Europa.² In de Noordelijke Nederlanden hebben negen kartuizen bestaan, alle gesticht in de 14e en 15e eeuw. In de stormen van Opstand en Reformatie zijn ze ten onder gegaan, die van Roermond uitgezonderd. De Utrechtse kartuize Nieuwlicht, *Nova Lux Sancti Salvatoris* (van de heilige Verlosser), ten noordwesten van de stad bij de Vecht, werd in 1391 gesticht door Zweder van Abcoude, heer van Gaasbeek, Putten en Strijen. Het heeft bestaan totdat het in 1580 om strategisch redenen door de stedelijke overheid werd afgebroken. De kloosterlingen verspreidden zich over vestigingen van de orde elders, terwijl anderen binnen de stadsmuren gingen wonen. Zo bewoonden in 1593 nog zes op alimentatie gestelde Nieuwlichters een paar huizen in de Mariahoek. Hun prior, Jan Kommaker, overleed begin 1607. Spoedig daarna moet de gemeenschap uitgestorven zijn. In totaal telde Nieuwlicht in de loop der jaren ongeveer 125 koormonniken, 18 conversen (lekenbroeders) en 50 donaten (geassocieerden, soms met behoud van eigendomsrecht).³ In de 19e eeuw kwam op de plek van het klooster een uitspanning, die een geliefd eindpunt was van wandelende Utrechtse burgers met hun kinderen. Aan die laatste werd verteld dat een broertje of zusje dat op komst was, geplukt werd van de 'Munnikenboom' die daar stond. Later herinnerden ook drie straatnamen aan de kartuize: de Laan van Chartreuse, de Kloosterlaan en de Nieuwlichtstraat. De vroeger ver van de stad gelegen landelijke locatie vormt intussen het 'driewijkenpunt' Zuilen, Ondiep, Overvecht, waar het vrijwel ononderbroken een verkeersdrukte van belang is. Het 15e-eeuwse poortgebouw en delen van de boerderij hebben de stormen van de tijd doorstaan en zijn nog steeds *in situ* te zien.

Een skelet bij de Van Hoornekade

In juli 2007 kreeg de Utrechtse politie een melding binnen van een asfalteerbeldrijf dat aan het werk was op de Marnixlaan. Ter hoogte van de rotonde bij de Van Hoornekade waren de uitvoerders vlak onder het wegdek op een menselijk skelet gestoten. De politie kende geen *cold case* ter plaatse en was zo verstandig direct contact op te nemen met de archeo-

logische dienst van de gemeente. Daar begrepen ze al snel dat het om sporen van de kartuis ging. Er werd besloten een spoedonderzoek in te stellen, dat uiteindelijk bijna vijf weken in beslag zou nemen. De resultaten waren opzienbarend.⁴ Om te beginnen werd duidelijk dat het kloostercomplex veel groter was geweest dan voorheen werd gedacht. Nieuwlicht bleek niet berekend te zijn op het binnen de orde gebruikelijke aantal van dertien monniken, maar eerder op het dubbele. Het skelet bleek geen slachtoffer van een misdaad, maar een man die rond zijn 50e jaar op natuurlijke wijze was gestorven en bijgezet in de grote pandhof (er was ook een kleine pandhof, zoals bij

elke kartuis), wat erop wees dat de man niet tot de monniken had behoord - die hadden een eigen begraafplaats - maar wel iemand die in of bij het klooster had geleefd, of anders een weldoener was geweest. Hij bleef niet de enige, want na hem werden nog eens 28 graven aangetroffen. Allemaal weldoeners? Familieliden van monniken? Kloosterpersoneel? In elk geval personen (er waren ook vrouwen bij) die connecties hadden met de kartuizers en wier grafurst na eeuwen was verstoord. Ook de kloosterkerk werd weer aan onderzoek onderworpen. Deze bleek te beantwoorden aan het bekende kartuizer model: lang en smal. Hij was wel groter dan elders, 44 bij 12 meter, waarbij

de eenschapige ruimte in tweeën verdeeld bleek door een doksaal. De achterste helft was bestemd voor de broeders, conversen en donaten; de voorste gereserveerd voor de koormonniken. Een soortgelijke religieuze stratificatie wordt zichtbaar in het rijke proefschrift van Rolf de Weijert, dat het 'schenken,

begraven en gedenken' in Nieuwlicht in kaart brengt.⁵ Daarin gaat het over de administratie van de verschillende gedachtenisdiensten voor belangrijke weldoeners. De praktijk van 'voor wat hoort wat' van door schenkingen gegarandeerde gebeden voor de zielenrust van gestorven weldoeners, was in de late middeleeuwen een

gangbare praktijk geworden. De kartuizers waren als fulltime beroepsbidders bij de maatschappelijke bovenlaag in Utrecht en elders bijzonder in trek. Inderdaad hebben de Nieuwlichters hun steeds toenemende gedachtenisdiensten tot het einde toe volgehouden en nauwkeurig geadministreerd. Het onderzoek van de overlijdenslijsten, gekoppeld aan de schenkingen en de grafregisters heeft opzienbarende resultaten opgeleverd, waarbij de geschreven bronnen helpen bij de interpretatie van de archeologische gegevens en vice versa. Als bijlage geeft De Weijert een uitvoerig biografisch repertorium van alle kloosterlingen, waarmee Nieuwlicht het best gedocumenteerde kartuizer klooster in de Nederlanden is geworden.

De eerste geordende bibliotheek

Nieuwlicht werd niet verwoest maar steen voor steen afgebroken, en niet geplunderd maar netjes leeggehaald. Toen het klooster eenmaal ontvolkt was, liet de magistraat de bibliotheek herplaatsen in het koor van de Janskerk als onderdeel van de stadsbibliotheek, later tevens Academiebibliotheek, nu Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU). Hetzelfde gebeurde met de boekerij van bijvoorbeeld het Regulierenklooster en de Paulusabdij. De kartuizer boeken onderscheiden zich door een grote eenvoud

en soberheid van uitvoering, wat strookt met het karakter van de orde. Sommige boeken waren voorzien van een stem-peltje met het embleem van de kartuizers: de wereldbol bekroond met het kruis, weergave van hun motto *Stat crux dum volvitur orbis* (Het kruis staat, de wereld draait door). In totaal heeft de UBU 145 handschriften en 68 gedrukte werken uit Nieuwlicht in haar bezit.

Vooraf dankzij het onderzoek van prof. J.P. Gumbert en de kartuizer historicus H.J.J. Scholtens, weten we veel over deze bibliotheek. Die wordt algemeen beschouwd als het oudste geordende bibliotheekbestand in de Noordelijke Nederlanden. De collectie omvat natuurlijk veel werken over het gebed en de mystiek, evenals teksten van kerkvaders als Gregorius de Grote, en kerkelijk recht.⁶ Maar er zijn ook klassieke Griekse en Latijnse auteurs te vinden, boeken die veelal werden geschenken of gelegateerd door weldoeners. Ook monniken die intraden brachten soms boeken mee. De handschriften zijn zonder opsmuk en leesbaar uitgevoerd: ze waren niet gemaakt voor de pronkstal maar voor dagelijks gebruik. We kennen de naam van de voornaamste scriptor: Zweder van Boecholt (circa 1350-1433). Niet het hele boekenbezit is overigens in de Stadsbibliotheek herplaatst. Boeken die monniken doorgaans in hun eigen kluis bewaarden, zoals getijdenboeken en Statuten van de orde, zijn daarbuiten gebleven en waarschijnlijk meegenomen door monniken die uitweken naar andere kloosters van hun orde ofwel kozen voor alimentatie en binnen de stadsmuren gingen wonen. De Staten van Utrecht hadden het aannemen van nieuwe leden verboden, zodat het groepje tot uitsterven gedoemd was. De klokken van hun kapel kwamen samen met klokken uit andere kerken te hangen in de toren van het stadhuis, terwijl de stenen van de sloop van het klooster werden hergebruikt voor de stadsmuren.

Drie altaarstukken

In het Centraal Museum hing tot 2006 een altaarstuk met de voorstelling van het Laatste Avondmaal, afkomstig uit Nieuwlicht. Het werd in 1521 vervaardigd voor een van de kapellen van het klooster in opdracht van de prominente Utrechtse families Pauw en Zas. Het is een drieluik, met centraal de bijbelse voorstelling en op de zijpanelen heiligen en schenkers met hun wapens. In 1926 kwam het stuk in bezit van de joodse kunsthandelaar Jacques Goudstikker, en in 1940 werd het in beslag genomen door de Duitsers. De geallieerden haalden het in 1945 terug, waarna het in bezit kwam van de Nederlandse staat, die het in bruikleen gaf aan het Centraal Museum. In 2007 werd het door de Goudstikker-erfgenaam te koop aange-

boden bij Christie's in Londen om tenslotte te worden aangekocht door de Utrechtse Van Baaren Stichting voor het Centraal Museum. In het voorjaar van 2011 keerde het terug in het museum, waar het grondig werd gerestaureerd en vervolgens permanent tentoongesteld.⁷

In de Frick Collection in New York hangt *Madonna en kind met Sint Elizabeth van Hongarije, Sint Barbara en Jan Vos* van Jan van Eyck, waarop de prior Jan Vos (ambtsperiode 1450-1458) als monnik staat afgebeeld. Het waarschijnlijk door hemzelf bestelde schilderij was op het Barbara-altaar geplaatst. Het derde stuk dat vermoedelijk uit Nieuwlicht stamt is een kruisigings-

< De enige afbeelding van Nieuwlicht voor de afbraak, detail van een triptiek uit circa 1510. Opschrift: 'Novae lucis sancti Salvatoris prope Traiectum' (Nieuwlicht van de heilige Verlosser bij Utrecht). GERMANISCHES NATIONALMUSEUM, NEURENBERG.

FOTO J.A. VAN DER HOEVE

↳ Handschrift 'Postilla in Prophetas' uit de bibliotheek van Nieuwlicht, verlucht door de Meester van Otto van Moerdrecht, circa 1425. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 252 FOL. 43 V/44 R.

✓ Opgraving van een skelet aan de Marnixlaan, zomer 2007.

FOTO ROB HUIBERS, WWW.PHOTO.NL

triptiek van Jan van Scorel uit omstreeks 1535, die boven het hoogaltaar zou hebben gehangen en tegenwoordig te zien is in Museum Catharijneconvent.

Ballingen aan de Houtensewetering

De overgang van de 16e naar de 17e eeuw was niet het laatste tijdstip waarop een gezelschap van kartuizers rond Utrecht woonde. Een eeuw later, tijdens het kerkrechtelijke, theologische en politieke conflict van het jansenisme, zocht een aantal Franse religieuzen hun toevlucht in de Republiek, waaronder 26 kartuizers. Hun protest tegen de anti-jansenistische bul *Unigenitus* (1713) maakte hun situatie in Frankrijk precair. Na hun aankomst in de Republiek stelden zij zich onder de jurisdictie van de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht, Barchman Wuytiers. Aanvankelijk werden ze in twee groepen gesplitst, een op kasteel Den Ham in Vleuten, de andere op Vronestein bij Jutphaas, van waaruit ze in november 1727 werden herenigd in het huis Schonauwen aan de Houtensewetering tussen Houten en Schalkwijk.⁸

De Franse kartuizers bleven hier vreemdelingen en hielden hun leven in de eenzaamheid vol. Op den duur liep dat uit op een volledige mislukking. Er werden regels overtreden, er waren ruzies, sommige monniken gingen op zichzelf wonen en tenslotte trok Barchman zijn handen van deze lastige klanten af. In december 1758 waren er nog twee kartuizers op Schonauwen, de een (72) blind en de ander (79) invalide. Voor beiden werd onderdak geregeld in de stad door de pastoor van de Maria Minor, die tenslotte ook hun begrafenis regelde. De herinnering aan de kartuizer ballingen wordt bewaard op één van de vier herenhuizen aan het Willemssplantsoen naast de oud-katholieke Gertrudiskerk, dat de naam 'Schoonouwe' kreeg.

Luchtkasteel in Twente

In de 20e eeuw lieten Utrechtse kartuizers nog éénmaal van zich spreken, zij het alleen in vergaderingen. Hein Scholtens, amateur-historicus en burgemeester van Houten, bezorgde in zijn streven om een kartuize in Nederland te herstitichten een boek van de Utrechtse kartuizer Benedictus (Kees)

^ Kartuizer monniken (links) en een moniale (rechts) op de triptiek van Pauw en Zas uit circa 1521, met het Laatste Avondmaal als centrale voorstelling. **CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT**

7 Wat resteert van het kasteel Schonauwen in Houten, ruim 30 jaar verblijfplaats van Franse kartuizers (1727–1759).

BRON: [HTTPS://SCHONAUWEN.WORDPRESS.COM](https://schonauwen.wordpress.com)

> Archiefonderzoek in de Grande Chartreuse, 2003. De auteur met de uit Utrecht afkomstige kartuizer historicus dom Gabriël van Dijk (1924-2019). **FOTO PETER MARTENS**

Lambres (1898–1974), getiteld *Een boek over kartuizers* (1924). Zijn bedoeling was ‘de orde van sint Bruno nader te brengen tot het Nederlandse volk’. Een herstel ervan, zo dacht hij, zou de kroon zijn op de katholieke herleving. Er volgde een periode van gebeds-acties, propaganda en geldwerving. Er werd een stichting opgericht genaamd ‘Dionysius de Kartuizer’, naar de grote geleerde uit de kartuis van Roermond.

De stichting kocht zelfs al een terrein aan voor de bouw bij het Twentse dorp Tubbergen. Architect Hendrik Willem Valk maakte een ontwerp-tekening van het

complex, en de Nederlanders in buitenlandse kartuizes werden alvast bijeengebracht in de barokke maar vervallen Certosa van Calci bij Pisa met de bedoeling om vervolgens als gemeenschap naar Nederland te verhuizen.

Maar zowel in de groep Nederlandstalige monniken als in het vaderland riep rond 1960 alles spaak. Incompetentie, slechte communicatie en geldgebrek speelden een rol, maar men realiseerde zich ook dat het katholieke landschap in Nederland er intussen heel anders bij lag dan tijdens het Interbellum. Na lang dralen viel in 1978 het doek en werd het project afgeblazen.⁹

Noten

- 1 Tom Gaens en Jan de Grauwe, *De kracht van de stilte. Geest en geschiedenis van de kartuizerorde* (Leuven 2006) pp. 7–21.
- 2 H. Rüthing, ‘Die Ausbreitung der Kartäuser bis 1500’, *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freiburg etc. 1987) p. 38 kaart 51.
- 3 HUA Archief 1006–3 Inventaris Nieuwlicht. Zie ook: Gaens en De Grauwe pp. 120–122; Benoit du Moustier, *Kartuizers* (Tilburg 1947) pp. 142–143; H.J.J. Scholtens, ‘De priors van Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht’, *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 53 (1929) p. 348; Odem, ‘Necrologie van de Utrechtse kartuizers’, *AAU* 71 (1952) p. 99.
- 4 C.M.W. den Hartog, *Nieuw licht op de Marnixlaan. Een archeologisch onderzoek naar het kartuizerklooster Nieuwlicht* (Erfgoed gemeente Utrecht 2013).
- 5 Rolf de Weijert–Gutman, *Schenken, begraven, gedenken. Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391 – 1580)* (proefschrift, Utrecht 2015).
- 6 D. Grosheide, A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch, ‘Confiscatie van kapittel- en kloosterbibliotheken (1581–1584)’, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht I* (Utrecht 1986) pp. 14–30; K. van der Horst, ‘Handschriften en gedrukte boeken uit kloosters in en rond Utrecht. Het Kartuizerklooster’, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1984) pp. 26–50.
- 7 <https://www.centraalmuseum.nl/nl/tentoonstellingen/in-stille-harmonie-het-zestiende-eeuwse-kartuizer-drieluik-terug-in-utrecht>
- 8 P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw I* (Hilversum 1968) p. 297; B.A. van Kleef, *De kartuizers in Holland* (Utrecht 1956).
- 9 Ton H.M. van Schaik, *Het kroost van broeder Joost. Waarom de kartuizers niet terugkwamen naar Nederland* (Amsterdam 2007) pp. 162–180.

Het raadsel van de Utrechtse buste van Rombout Verhulst

In de collectie van de oud-katholieke Gertrudiskerk aan het Willemsplantsoen in Utrecht bevindt zich een portretbuste van de Vlaamse beeldhouwer Rombout Verhulst (1624-1698). Onder kunsthistorici is de nodige discussie geweest over de vraag wie deze buste voorstelt. Was het een beroemde zeeheld, een welgestelde patriciër of toch de vooraanstaande leermeester van de beeldhouwer?

Stefan Glasbergen is docent-onderzoeker aan de lerarenopleiding geschiedenis van de Hogeschool van Amsterdam. In 2019 verscheen zijn boek 'Goeie Mie. Biografie van een seriemoordenaar'.

De in Mechelen geboren Verhulst vertrok rond 1646 naar Amsterdam. Daar zou hij uitgroeien tot de belangrijkste beeldhouwer die in de tweede helft van de 17e eeuw in de Republiek werkzaam was. Onder supervisie van zijn leermeester Artus Quellinus (1609-1668) werkte hij mee aan de sculpturale decoraties voor het nieuwe stadhuis, het huidige Paleis op de Dam. Rond 1650 leverde hij in opdracht van Amalia van Solms, op dat moment weduwe van prins Frederik Hendrik, houtsnijwerk voor de beroemde Oranjezaal van Huis ten Bosch in Den Haag.

Verhulst werd echter vooral bekend om zijn vele grafmonumenten. Met name de lange lijst van monumenten voor zeevaarders is opvallend. Mannen als Maarten Tromp, Jan van Galen, de broers Johan en Cornelis Evertsen, Egbert Kortenaer en Michiel de Ruyter: ze sneuvelden allemaal op zee en werden allen in een door Verhulst gemaakt monument begraven. De overledene werd hierop vaak in vol ornaat geportretteerd. Ook in Utrecht is een dergelijk monument te zien. In het koor van de Domkerk staat het praalgraf van Willem Joseph van Ghent, die in het

➤ Stijlkamer in het Stedelijk Museum van Oudheden, met rechts op een sokkel de buste van Verhulst. Aquarel door J.A. van Straaten, 1894. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

➤ Marmeren portretbuste van een onbekende man door Rombout Verhulst, 1656. Gertrudiskerk, Utrecht. [FOTO BENTO SMIT](#)
[EN MEES TEN HOOVEN](#)

rampjaar 1672 in de Slag bij Solebay om het leven kwam. Verhulst voltooide dit monument in 1676.¹

De Gertrudis-buste

De witmarmeren buste van Verhulst die de Gertrudisparochie bezit, is minder bekend. Het borstbeeld stond lang als bruikleen in het Stedelijk Museum van Oudheden en de opvolger daarvan, het Centraal Museum. Het stedelijk museum was gevestigd in buitenhuis Het Hoogeland aan de Museumlaan. De buste werd in 1894 afgebeeld in de stijlkamer van de late 17e eeuw en stond met een foto vermeld in de *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden* uit 1906. In de archieven van de Gertrudisparochie duikt het beeld voor het eerst op in 1891.² Uit een brief blijkt dat het museum in dat jaar, toen het verhuisde van de krappe stadshuiszolder naar Het Hoogeland, het beeld als bruikleen overnam. In een inventaris van het kunstbezit van de Gertrudiskapel

uit 1772 komt de buste echter niet voor. Het beeld moet daarom ergens tussen 1772 en 1891 verworven zijn. Hoe dat gegaan is, valt niet meer te achterhalen. Omdat het hier om een niet-religieus portret gaat, ligt het voor de hand dat het stuk via een erfenis is verkregen.

Wanneer het beeld precies is teruggekeerd naar de kerk is onbekend. Op een foto uit 1927 van het toen enkele jaren oude Centraal Museum is het nog te zien op een sokkel in het trappenhuis. Een mogelijk overdrachtsmoment vormde de opening van het eigen Oud-Katholiek Museum in de oude Gertrudiskapel naast de kerk in 1928. Dit museum werd in 1970 opgeheven toen de meeste spullen naar het Catharijneconvent gingen, maar dit niet-kerkelijke stuk kennelijk achterbleef. Tegenwoordig is het beeld helaas niet meer voor publiek te zien en staat het in een opslagruimte van de kerk. Als we naar de buste kijken, zien we een man met een recht voorhoofd en lang

golvend haar dat tot op zijn schouders valt. In zijn gezicht vallen vooral de neus, de naar boven krullende snor en het kleine sikje op. In zijn kin zit een klein kuiltje. Hij draagt de kleding van een 17e-eeuwse patriciër met daarover een Romeins ogende toga. Op de achterkant staat de signatuur van de meester. *R. Verhulst, fe' (fecit) 1656*; Rombout Verhulst heeft het gemaakt, 1656.

Het lijkt erop dat de buste lange tijd buiten heeft gestaan. Het marmer is afgesleten en heeft te lijden gehad onder regen en wind. Dat wordt vooral duidelijk wanneer we het marmeren beeld in Utrecht vergelijken met de terracotta voorstudie. Dat beeld bevindt zich tegenwoordig in de Fondation Custodia in Parijs. Met name de lijnen in het haar en de snor zijn daar veel scherper. Ondanks het feit dat het beeld in Parijs niet gesigneerd is, leidt het geen twijfel dat het hier om dezelfde afgebeelde persoon gaat. Dat dit soort voorstudies in klei werden gemaakt, was niet ongebrui-

- < Terracotta voorstudie voor het portret van een onbekende man. Rombout Verhulst, 1656. [FONDATION CUSTODIA, COLLECTIE FRITS LUGT, PARIJS](#)
- ✓ Portret van Michiel de Ruyter door Hendrick Berckman, 1655. [ZEEUWS MARITIEM MUZEEUM, VLISSINGEN](#)
- > Grafmonument van Willem Joseph baron van Ghent in de Domkerk, 1676. [FOTO BENTO SMIT EN MEES TEN HOOVEN](#)
- ↙ Detail grafmonument van Willem Joseph baron van Ghent in de Domkerk. [FOTO BENTO SMIT EN MEES TEN HOOVEN](#)
- ↙ Portret van Willem Joseph baron van Ghent, toegeschreven aan Jan de Baen, 1667. [RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM](#)

kelijk. Om tot goed gelijkende portretten te komen was het maken van dergelijke voorstudies van groot belang. De beeldhouwer kon zo, naar het leven, het gezicht van de geportretteerde in klei vastleggen. Dit model werd meestal op ware grootte gemaakt en kon, als de opdrachtgever tevreden was, direct vertaald worden naar het portret in steen. Er is veel discussie geweest over wie Verhulst hier heeft afgebeeld. Als mogelijke kandidaten zijn in het verleden Michiel de Ruyter, Joan Huydecoper van Maarsseveen en Artus Quellinus genoemd. De aanwezige archiefstukken van de Gertrudiskapel geven geen uitsluitsel over wie het beeld voorstelt. Toeschrijvingen zijn in het verleden dan ook vooral gebaseerd op stilistische kenmerken en vergelijkingen met andere bekende portretten van deze drie kandidaten.

Michiel de Ruyter

De terracotta voorstudie uit Parijs werd in 1910 op een veiling als een borstbeeld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter verkocht. Over deze toewijzing is nog niet eerder gepubliceerd. Alhoewel De Ruyters belangrijkste wapenfeiten in 1656, het jaar waarin de busten werden gemaakt, nog moesten komen, was hij tijdens de Engels-Neder-

landse oorlog wel een van de leidende officieren. De Ruyter woonde vanaf 1655 in Amsterdam en het is niet ondenkbaar dat Verhulst, die op dat moment in Amsterdam werkzaam was, hem heeft ontmoet. Verhulst werkte in die jaren aan de grafmonumenten voor Jan van Galen en Maarten Tromp: mede-officieren van De Ruyter die allebei tijdens de eerste Engels-Nederlandse oorlog om het leven waren gekomen.³ Het is heel goed mogelijk dat De Ruyter de beeldhouwer van de grafmonumenten voor zijn twee naaste collega's persoonlijk heeft ontmoet.

Toch is het onwaarschijnlijk dat we hier met een portret van De Ruyter te maken hebben. Het Zeeuws maritiem muZEEum bezit een portret van De Ruyter uit 1655. Als we dit portret vergelijken met de busten van Verhulst uit 1656, blijkt dat de beeltenissen simpelweg te weinig overeenkomen. Dit terwijl Verhulst juist een meester was in het natuurgetrouw weergeven van personen. Bekijk ter vergelijking eens het grafmonument dat Verhulst jaren later voor Van Ghent maakte. Het portret van Van Ghent op dit monument lijkt sprekend op geschilderde portretten die we uit dezelfde periode van hem kennen. Dat het beeld ooit als De Ruyter is verkocht zegt ook weinig. In de kunst-

handel was het lange tijd niet ongebruikelijk dat anonieme portretten, vanuit commerciële overwegingen, de naam van een prominent persoon meekregen.

Joan Huydecoper van Maarsseveen

Meer recent is gesuggereerd dat de busten in Parijs en Utrecht Joan Huydecoper van Maarsseveen voorstellen.⁴ Zijn vader had hem een aanzienlijk kapitaal nagelaten. In 1608 had hij de hofstede 'De Gouden Hoeff' gekocht, gelegen aan de Vecht bij Maarsseveen. Die werd door zijn zoon Joan verbouwd tot het buiten Goudestein. Het was de eerste buitenplaats aan de Vecht en vormde het toonbeeld van het maatschappelijke succes van de Huydecopers. In 1642 kocht Joan de titel Heer van Maarsseveen. Deze titel gaf hem de mogelijkheid om als een soort projectontwikkelaar avant la lettre het land rondom Goudestein te verkopen aan andere vermogende regenten. In de periode 1650-1660 was hij zes keer burgemeester van Amsterdam. Daarnaast trad hij op als bewindhebber van de VOC. Rombout Verhulst en Huydecoper hebben elkaar gekend. Huydecoper was een van de leidende krachten achter de bouw van het nieuwe stadhuis in Amsterdam waar Verhulst aan werkte, en een belangrijke beschermheer van de kunsten. Toen zijn zoon, die ook Joan heette, in 1656 met Sophia Coymans trouwde, bestelde Huydecoper bij Verhulst twee terracotta beelden waarop het echtpaar werd afgebeeld als de Romeinse goden Mars en Venus. Misschien

- ▲ Portretbuste van Joan Huydecoper door Artus Quellinus, 1654.

AMSTERDAM MUSEUM, AMSTERDAM

- > Portret van Joan Huydecoper, met Goudestein op de achtergrond, door Bartholomeus van der Helst, 1660. AMSTERDAM MUSEUM, AMSTERDAM

- > Portret van Artus Quellinus door Hubertus Quellinus, 1655

RIJCKSMUSEUM, AMSTERDAM

vormden 'Mars en Venus' zelfs wel een subtiële toespeling op 'Maarsseveen'. Rond 1650 lieten steeds meer Amsterdamse burgemeesters, zoals Joan Huydecoper, zich vereeuwigen in marmeren busten. Deze republikeinse en anti-orangistische machthebbers spiegelde zich graag aan de klassieke Romeinse republiek. Toen in 1650 het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk was aangebroken, werd deze trend nog sterker. Dat is te zien in het Amsterdamse stadhuis, dat volledig in classicistische stijl werd opgetrokken, maar ook in de manier waarop deze burgemeesters zichzelf lieten afbeelden. Huydecoper liet zich in 1654 door Artus Quellinus in steen vereeuwigen. Als materiaal koos hij voor uit Italië geïmporteerd marmer, bij uitstek het medium waarin de oude Romeinse consuls zich ook lieten portretteren. Over zijn kleren draagt hij een toga. De boodschap is duidelijk: hier zien we een nieuwe consul die past in de traditie van het oude republikeinse Rome. De keuze voor Quellinus was in dat kader ook niet vreemd. Hij had een belangrijk deel van zijn scholing in Rome gehad en had daar de portretbusten uit de klassieke oudheid met eigen ogen gezien.

Na het voorbeeld van Huydecoper lieten steeds meer regenten zich op een vergelijkbare manier afbeelden. Ook aan de busten van Verhulst is deze klassieke vormtaal terug te zien. De suggestie dat Huydecoper zich ook door Verhulst heeft laten afbeelden is op het eerste oog daarom niet zo vreemd. De toeschrijving aan Huydecoper is in belangrijke mate gebaseerd op veronderstelde uiterlijke overeenkomsten tussen de beelden van Verhulst en een portret van Huydecoper, in 1660 geschilderd door Bartholomeus van der Helst.

Helaas werpt ook deze vergelijking problemen op. De vorm van de neus verschilt en het hoofd van Huydecoper is op het portret van Van der Helst dikker en voller dan bij de busten het geval is. Ook de karakteristieke sik van Huydecoper, die op de portretten van Quellinus en Van der Helst duidelijk aanwezig is, ontbreekt bij Verhulst. Ook lijkt het onwaarschijnlijk dat Huydecoper zo kort na de buste door Quellinus uit 1654 opnieuw een (kostbaar) portret in vrijwel identieke stijl zou bestellen.

Belangrijker is nog dat uit geen enkele primaire bron blijkt dat Verhulst ooit een buste van Huydecoper heeft gemaakt. Dit soort busten werden vrijwel uitsluitend voor privévertrekken of grafmonumenten gemaakt. De buste van Quellinus duikt dan ook op in het testament van Huydecoper, maar over een buste van Verhulst wordt niets gezegd. De archieven van de familie Huydecoper zijn goed bewaard gebleven.⁵ In dagboeken, testaments, persoonlijke brieven, kasboeken en inventarissen wordt nergens melding gemaakt van een beeld van Verhulst.

Artus Quellinus

Nu De Ruyter en Huydecoper als opties af lijken te vallen, komen we op de derde kandidaat: Artus Quellinus zelf.⁶ Van Quellinus weten we heel precies hoe hij er rond 1656 uitzag. In 1655 bracht zijn jongere broer Hubertus een boek op de markt vol met etsen van de beelden die zijn broer voor het nieuwe stadhuis had gemaakt. Helemaal voorin voegde Hubertus een ets van de meester zelf toe. Daarop zien we Artus op 47-jarige leeftijd, een jaar voor Verhulst zijn busten zou maken. Erasmus Quellinus, een andere telg uit de Quellinus-clan, schilderde zijn portret in 1662. Dit schilderij is verloren gegaan, maar er is nog wel een gravure van Richard Collin die naar dit portret is gemaakt. De gelijkenissen met de busten zijn in dit geval wel sprekend. Op de prent uit 1655 zien we dezelfde ongelijke inplant van het haar als op de busten. De scheiding zit in beide gevallen net een beetje links van het midden van het voorhoofd. De vorm van de neus is hetzelfde, evenals de vorm van de mond, kin en snor. Ook het kleine plukje

haar onder de onderlip komt overeen. De gedachte dat Verhulst zijn oude leermeester heeft afgebeeld is ook om een andere reden niet vreemd. Verhulst maakte het beeld in zijn Amsterdamse periode, terwijl hij waarschijnlijk nog in het atelier van Quellinus werkte. Voor 1650 was het bestellen van een portretbuste of grafmonument (met portret) in de Republiek vrij ongebruikelijk en Verhulst zal hier rond 1654 nog weinig ervaring mee hebben gehad. Er zijn dan ook geen vroegere portretbusten van zijn hand bekend. In 1654 nam hij wel de opdrachten voor zijn eerste grafmonumenten aan: de tombes voor Van Galen en Tromp, beiden gesneuveld in de Eerste Engelse Oorlog. Het waren monumenten waarop de gesneuvelde vlootvoogden ook werden geportretteerd. Het werk aan deze monumenten zou hij echter pas in 1656 en 1658 afronden. Daar komt nog bij dat een dergelijk post mortem-portret gemaakt moest worden op basis van al bestaande afbeeldingen van de overledene. De kleimodellen voor de portretbusten van de regenten werden vaak wel naar het leven gemodelleerd. Met andere woorden: ondanks het feit dat Rombout Verhulst in 1654 al een gerespecteerd beeldhouwer was, had hij weinig ervaring met het maken van portretbusten naar het leven. Wie kon er dan beter voor je poseren dan Artus Quellinus zelf? De beeldhouwer die op dat moment al aan heel vooraanstaande Amsterdammers portretbusten verkocht en precies begreep wat de klanten wilden zien? Verhulst beeldde zijn leermeester precies zo af als toekomstige opdrachtgevers dat ook zouden willen: als een Romeinse consul in toga.

Literatuur

- N. Geerdink, 'Jan de Vos (1660-1667), de schilderkunst en de Amsterdamse regenten', *Oud Holland – Journal for Art of the Low Countries* 127-2/3 (Leiden 2014) pp. 93-108.
- C.H. de Jonge, 'Portretten van de beeldhouwer Artus Quellinus (1609-1668)', *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M.* (Den Haag 1949) pp. 204-212.
- L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- S. Landuit, 'Portrait of an unknown man', *Heads on shoulders. Portrait busts in the Low Countries* (Gent, 2008) p. 143.
- E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden. Hendrick de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten* (Amsterdam 1948).
- M. van Notten, *Rombout Verhulst beeldhouwer 1624-1698. Een overzicht zijner werken* (Den Haag 1907).
- F.T. Scholten & M. Hoyle, 'Quellinus's Burgomasters: A Portrait Gallery of Amsterdam Republicanism', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 32-2/3 (Amsterdam 2006) pp. 87-125.
- F.T. Scholten, *Artus Quellinus. Beeldhouwer van Amsterdam* (Amsterdam 2010).
- F.T. Scholten, *Rombout Verhulst in Groningen. Zeventiende eeuwse praalgraven in Midwolde en Stedum* (Utrecht 1983).

Noten

- 1 Het heeft relatief lang geduurd voor het monument voor Van Ghent tot stand kwam. Waarschijnlijk ontving Verhulst de opdracht van dit monument al in 1672, kort na het overlijden van Van Ghent. De Franse bezetting van Utrecht, die tot november 1673 duurde, en de tornado van 1674 die het schip van Domkerk vernielde, hebben ongetwijfeld bijgedragen aan deze vertraging.
- 2 Deze archieven zijn ondergebracht bij Het Utrechts Archief: HUA 842-1 Oud-katholieke parochie van Sint Gertrudis te Utrecht.
- 3 Het grafmonument van Van Galen bevindt zich in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, dat van Tromp in de Oude Kerk te Delft.
- 4 Scholten (2006) opperde vragenderwijs dat het hier om een beeld van Huydecoper gaat. Hard bewijs dat deze stelling bevestigd of ontkracht is sindsdien niet geleverd.
- 5 Het familiearchief is ondergebracht bij Het Utrechts Archief: HUA 67 Familie Huydecoper.
- 6 De Jonge (1949) was, voor zover bekend, de eerste die in de busten van Parijs en Utrecht een portret van Quellinus zag.

Musicus Richard Hol en zijn gouden jaren in Utrecht

Mirjam T.V. de Jong studeerde biologie en toxicologie; **Martine Mussies** studeerde piano, Russisch en muzikwetenschap en is promovendus aan de Universiteit Utrecht.

Richard Hol (1825-1904) heeft veel invloed gehad op het muziekleven in Nederland en Utrecht. Als docent en dirigent promootte hij muziek van progressieve romantische componisten. Voor zijn concerten trok hij belangrijke solisten aan, onder wie Clara Schumann en Johannes Brahms. Als componist liet Hol meer dan 125 werken na, waarvan enkele melodieën nog door velen - zonder het te weten - kunnen worden meegezongen. Na artikelen over Johann Hermann Kufferath en Theodor Engelmann is dit het derde in een reeks over het Utrechtse muziekleven in de 19e eeuw.

‘Tot de beste uitingen der muzikale kunst in Utrecht behooren de concerten van Collegium Musicum Ultrajectinum, de z.g. Stadsconcerten. De hooge beteekenis dezer concerten is zeker voor het overwegend grootste deel te danken aan de groote persoonlijkheid van onzen Richard Hol, de voor zijne kunst altijd jonge dirigent, die leven en ziel geeft aan de toonscheppingen, onder zijne leiding ten gehoor gebracht.’

Zo begon een jubelende recensie in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 22 januari 1895. Onder leiding van Richard Hol speelden en zongen Utrechtse musici, samen met bekende internationale solisten, muziek van onder anderen Robert Schumann, Felix Mendelssohn en Richard Strauss. Het concert stond in een lange traditie. Sinds in 1830 Johan Kufferath de leiding over deze Stadsconcerten had overgenomen, was het

< Portret van Richard Hol uit 'Eigen Haard', 1878. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> Portrettencollage bij het 250-jarig bestaan van het Collegium Musicum Ultrajectinum, 1881. In het midden Hol met daarboven Kufferath en aan weerszijden Verhulst en Brahms. FOTO G.L. MULDER. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

muzikale niveau daarvan enorm gestegen. Maar na 1848 kwam er steeds meer wrijving tussen deze dirigent en zijn muzikanten. Kufferath slaagde er niet in de amateur-musici mee te krijgen in zijn keuze voor modern repertoire, zoals van Wagner en Liszt. De concerten trokken steeds minder publiek en daardoor was er ook geen geld om beroemde solisten te engageren. Het was tijd voor een frisse wind, of zoals dr. Florentius Kist schreef in het door hem opgerichte tijdschrift *Cæcilia* (1862), voor het aftreden van Kufferath en de aanstelling van een 'door en door bekwaam directeur, kundig en regtschapen kunstenaar, in de kracht des levens'. Deze werd gevonden in de persoon van Richard Hol, die vanaf december 1862 de spil van het Utrechtse muziekleven zou worden.

Jeugd en Amsterdamse jaren

Richard Hol werd op 23 juli 1825 in Amsterdam geboren als Rijk Holle, de enige zoon in een protestants burgergezin. Zijn ouders, Cornelis Holle en Bregje Nagel, hadden een zogenaamd melkeldertje, niet ver van de Nieuwmarkt. Al op zijn vijfde kreeg Rijk les op het orgel thuis van J.M. Martens, de toenmalige organist van de Zuiderkerk. Na drie jaar speelde Rijk zelf tijdens kerkdiensten, nog te klein om met zijn voeten bij het pedaal te komen. Vanwege zijn overduidelijke muzikale interesse gaven zijn ouders hun wens op om hem predikant te laten worden en lieten hem naar de muziekschool gaan. Van zijn twaalfde tot zijn negentiende kreeg Rijk op de Stedelijke Muziekschool les van de directeur, de bekende Amsterdamse muziekpedagoog, componist en organist Jan George Bertelman (1784-1854). Zijn piano-onderwijs omvatte vooral werken van Moscheles, Hummel en Bach. Verschillende keren won Rijk prijzen en op zijn zestiende was hij al gediplomeerd docent piano en orgel. In 1844, nog maar negentien jaar oud, rondde hij zijn opleiding af. Na zijn studies begon zijn loopbaan als solist, pianodocent en dirigent. Als pianist-begeleider maakte hij in het voorjaar van 1845 een concertreis door de provincies en

een tournee door het Rijngebied. In deze periode moet Rijk Holle zijn naam veranderd hebben in Richard Hol. Terug in Amsterdam besteedde hij de meeste tijd aan lesgeven. Naast zijn optreden als orgelsolist begon hij steeds meer liederen en orkestwerken te componeren, schrijven en dirigeren. In deze periode leerde Hol zijn eerste vrouw kennen, Jacoba van Waning Bolt. Jacoba had een prachtige sopraanstem waarmee zij zijn liederen en balladen ten gehore bracht. Van 1854 tot 1856 dirigeerde hij Polyphonia, een klein koor van nog geen 40 familieleden en bekenden, met composities die ongeschikt waren voor grote koren. In juli 1856 trouwde hij met Jacoba. Twee jaar later, kort na de geboorte van een zoon, overleed Jacoba aan een longontsteking. Kort daarop stierven ook Hols zoontje, zijn beide ouders en zijn zus.

Van 1856 tot 1871 leidde Hol het Amstels Mannenkoor, op dat moment een van de beste koren in het land. In 1857 volgde hij Johannes Bernardus van Bree op als dirigent van de Amsterdamse afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. Als gevolg van meningsverschillen over de te spelen muziek werd Johannes Verhulst in 1862 benoemd als zijn opvolger. In de woorden van chroniqueur J.D.C. van Dokkum: 'In Amsterdam leefde en werkte nog aan het hoofd van het muziekleven Verhulst, die zich beter aanpaste bij het conservatisme der Afdeulingsheeren dan de jonge renovator Richard Hol, wiens streven naar vernieuwing en verfrissing tot velerlei conflicten geleid had'. Hol had inderdaad sympathie voor de destijds moderne muziek, en programmeerde in tegenstelling tot de conservatieve Verhulst werken van componisten als Berlioz, Liszt

en Wagner. Maar zijn eigen composities waren nog stevig geworteld in de midden-19e-eeuwse traditie. Als componist toonde Richard Hol zich vooral een vakman en minder een vernieuwer.

Onvermoeibaar in Utrecht

In december 1862 vertrok Hol naar Utrecht. Als opvolger van Johann Hermann Kufferath werd hij tot directeur benoemd van het stedelijk orkest Collegium Musicum Ultrajectinum, en kort daarna ook van de Afdeling Utrecht van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. Beide functies zou hij vervullen tot aan zijn dood. Al snel werd Hol een spil van het Utrechtse muziekleven. Waar Kufferath niet in geslaagd was, lukte Hol wel: hij wist orkest en koor warm te krijgen voor een moderner repertoire. Na twee jaar in Utrecht hertrouwde hij met Amalie Philippine Frederike Reuter. Met haar kreeg hij zes kinderen. Over Hols huise-

lijk leven schreef Hugo Nolthenius: 'van de liefde en genegenheid die er in het huishouden heerschten zooals het langen tijd in het huis aan de Nieuwe Gracht te Utrecht heeft bestaan, weten de velen met warmte te vertellen, die daar toen de gulle gastvrijheid hebben genoten'. Hol bewoonde het statige herenhuis Nieuwegracht 64, hoek Schalkwijkstraat. Hij verkeerde in dezelfde kringen als Theodor Engelmann en diens vrouw Emma Brandes, die op loopafstand van hem woonden. Net als deze 'Engelmen-schen' had hij een groep muziekminnende Utrechtse om zich heen verzameld. Ook hij was bevriend met de jurist en muzikkenner Johan van Riemsdijk, kende componisten en musici als Johannes Brahms, Robert en Clara Schumann, Edvard Grieg, Julius Röntgen, Anton Rubinstein en vele anderen. Hol moet over een bijna onuitputtelijke hoeveelheid energie hebben beschikt. Naast zijn vaderschap en vaste dirigent-

< Programma Vijfde Stadsconcert o.l.v. Richard Hol met onder anderen Clara Schuman, 1876. HET UTRECHTS ARCHIEF

✓ Het herenhuis Nieuwegracht 64, waar Hol jarenlang woonde.

FOTO ARIAN DEN BOER

> Marmeren buste van Richard Hol door Arend Odé, 1896.

RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

△ Feest-Cantate door Richard Hol met tekst van Nicolaas Beets, 1886. HET UTRECHTS ARCHIEF

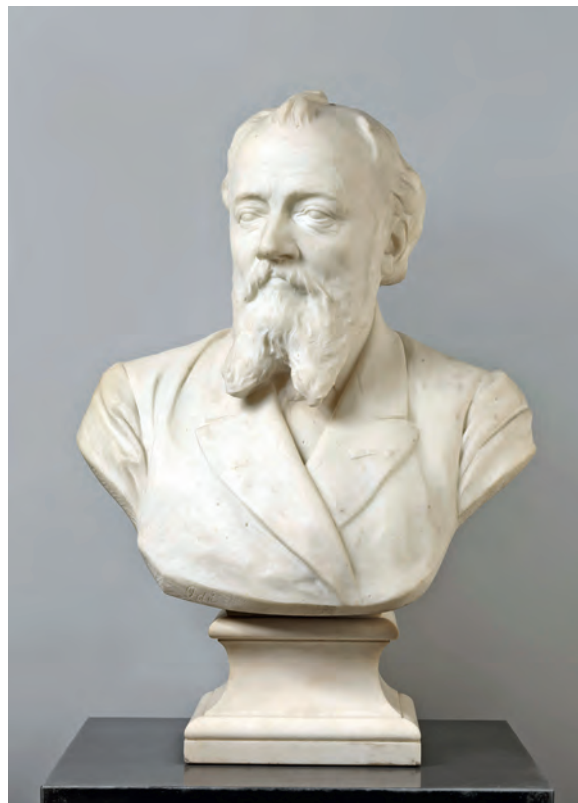
schap was hij op vele terreinen actief als leraar, solist, componist, dirigent, bestuurder en recensent. Zo gaf hij les aan de door Kufferath opgerichte gemeentelijke zangschool en dirigeerde hij het Utrechts studentenorkest. Samen met Cornelis Coenen verzorgde hij jarenlang de organisatie van de concerten van de Utrechtse Vereniging voor Kamermuziek, waarop hijzelf regelmatig als pianist te horen was. Van 1869 tot 1888 was hij de Domorganist. Dat leidde ertoe dat hij speciaal orgelwerken ging componeren voor het grote Domorgel, rond 1830 gebouwd door de Utrechtse broers Johan en Jonathan Bätz.

Richard Hol was een van de oprichters van de Nederlandse Bachvereniging. En in 1875 werd de Nederlandsche Toonkunstenars Vereeniging opgericht met Hol als eerste voorzitter. Toen in datzelfde jaar in Utrecht de Stedelijke Muziekschool werd opgericht, werd hij benoemd tot eerste directeur (1875-1904). Naast zijn bestuurlijke werkzaamheden gaf Hol tot 1887

Composities

Richard Hol liet een oeuvre na van meer dan 125 werken. Daarin volgde hij de stijl van de Leipziger School van Mendelssohn en Schumann, en niet die van de modernere richting van Berlioz, Liszt en Wagner, van wie hij wel werken dirigeerde. In de tweede helft van de 19e eeuw verschoof de interesse van het Nederlandse publiek van Duitse naar Nederlandstalige werken en werden de composities van Richard Hol populair. Passend in de tijdsgeest ademen veel van zijn werken een zeker nationalisme. Diverse liederen werden opgenomen in de geliefde bundel *Kun je nog zingen, zing dan mee* (1906). Eén daarvan was 'Draaiersjongen' over Michiel de Ruijter met als eerste regels 'In een blauw-geruite kiel, draaide hij aan 't grote wiel'. Het is een voorbeeld van een compositie van Richard Hol die nog altijd bekend is, evenals 'Mijn Nederland' met als beginregel 'Waar de blanke top der duinen'. Daarnaast componeerde Hol vier symfonieën, piano- en orgelwerken, psalmzettingen, cantates, twee missen, twee opera's ('Floris V', 1892 en 'Uit de branding', 1894) en een oratorium ('David', 1879). Verder schreef hij in 1860 een elegie voor cello en piano, getiteld 'Saïdjah', gebaseerd op een episode uit Multatuli's Max Havelaar. Richard Hol componeerde ook het volkslied voor de Zuid-Afrikaansche Republiek Transvaal, dat werd gebruikt tot aan de Britse bezetting in 1887. In Hols oeuvre lag de nadruk op vocale werken. Na zijn dood bleef zijn werk dan ook voornamelijk bekend onder Nederlandse zanggezelschappen, waaronder mannenkoren. Dit veranderde toen eind 20e eeuw zijn vier symfonieën op cd verschenen. Veel muziek van Richard Hol klinkt in moderne oren wat statig. Een luchtiger werk is de Romantische *Mélodie Bohémienne* voor piano (Opus 117). Een fragment is te beluisteren via <https://youtu.be/tCYffHqp-io>.

ook zelf muzikles, onder meer op het gebied van zang en muziektheorie. Tot zijn leerlingen behoorden Willem Mengelberg, Catharina van Rennes, Johan Wagenaar en ook een van zijn eigen dochters, Betsy. Veel van Hols leerlingen traden in zijn voetsporen, zo volgde Wagenaar hem in 1887 op als Domorganist. Betsy Hol werd in 1893 benoemd tot zangdocent van het muziekinstituut in Leiden. Zij had toen ook al opgetreden als sopraansoliste tijdens het tweedaagse muziekfeest van de Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst in juni 1894, waarvan haar vader 'feest-directeur' was. Bovendien was Hol schrijver en recensent. Zo publiceerde hij in 1859 een monografie over Jan Pieterszoon Sweelinck, schreef hij recensies in *Cæcilia* en was hij van 1886 tot 1890 redacteur van het tijdschrift *Het Orgel*, net als van *De Muziekbode*. Dat Richard Hol in 1878 benoemd werd tot lid van de Académie Française, bevestigt dat hij niet alleen nationaal maar ook internationaal een autoriteit was op het gebied van muziektheorie. Ook buiten de muziekwereld was Hol actief. Hij was bevriend met de schrijver Nicolaas Beets. Samen met de kunstschilders Anton van Rappard en Willie Wenckebach richtte hij in 1883 de Utrechtsche Kunstkring op uit onvrede met de gang van zaken bij het Genootschap Kunstliefde, waar de Utrechtse notabelen en niet de kunstenaars de dienst uitmaakten. Zij wilden de kunst dicht bij het publiek brengen door samen te musiceren en lezingen over culturele onderwerpen te organiseren. Maar toen de gezelligheid ging overheersen werd de Kunstkring in 1891 opgeheven. In 1893 richtte Hol De Muzikale Kring op, die

voortkwam uit de zogenaamde Shelfish-club, een groep jonge kunstenaars die sinds 1882 regelmatig bijeenkwam om muziek te maken. In dit bonte gezelschap componeerde Johan Wagenaar zijn beroemde cantate 'De Schipbreuk', die op 15 juli 1889 voor het eerst werd uitgevoerd, met als sopraan Catharina van Rennes. Door de jaren heen breidde Hol gestaag zijn werkterrein buiten Utrecht uit. Van 1878 tot 1901 was hij dirigent van het mannenkoor Caecilia in Den Haag. Van 1887 tot 1898 leidde Hol bij de Haagse muziekvereniging Diligentia concerten met moderne muziek, als opvolger van zijn 'concurrent' Johannes Verhulst, die men daar inmiddels te conservatief vond. En van 1891 tot 1893 dirigeerde hij de klassieke reeks donderdagse concerten in het Paleis voor Volkslijft in Amsterdam. Ook was hij betrokken bij een particulier initiatief om Nederlandstalige opera's op te voeren. In 1899 leidde dat ertoe dat Hol voorzitter werd van de Nederlandsche Opera-Vereeniging.

Den Haag en terug naar Utrecht

Tijdens zijn tweede huwelijk had Hol een relatie met de in Utrecht geboren Maria Theresia Koene (1863-1940). Zij kreeg als 23-jarige een buitenechtelijke dochter met hem, Jacoba Hol (1886-1964). Jacoba zou later de eerste vrouwelijke hoogleeraar van Nederland worden, in de fysische geografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hols tweede vrouw overleed in februari 1896 op 54-jarige leeftijd. In hetzelfde jaar werd Hol ernstig ziek en zou daarna nooit meer de oude worden. Hij verhuisde in 1897 met Maria Theresia naar Den Haag. Ze trouwden en kregen nog een kind.

Ondanks zijn hoge leeftijd en zijn zwakke fysieke gesteldheid bleef Hol tot het eind van zijn leven dirigeren. Volgens de biografie van Hemmer is het waarschijnlijk nooit tot Hol doorgedrongen dat het staken van zijn muziekactiviteiten tot de mogelijkheden behoorde, omdat hij zich al zijn hele leven zonder onderbreking had ingespannen voor de muziek.

Na enkele jaren in Den Haag wilde het echtpaar Hol-Koene graag terug naar Utrecht. In 1904 kochten zij een villa langs de singel aan de Wolvenstraat. Richard Hol kon echter maar kort genieten van de muziekkamer in zijn nieuwe woning, want op 14 mei 1904 overleed hij thuis. Op de lange weg van zijn huis naar de Algemene Begraafplaats reed de lijkkoets langs een dichte haag van belangstellenden en vertegenwoordigers van muziekgezelschappen uit Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Rotterdam en uiteraard Utrecht.

▲ Wolvenplein op het Panorama van Utrecht uit 1859, met rechts de villa waar Hol zijn laatste maanden doorbracht. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

▼ De begrafenisstoet van Hol op de Plompetorengracht, 1904. FOTO J.A. MOESMAN. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Literatuur

- Marjan Berk, *Madonnakindje. Over het leven van Catharine van Rennes 1858-1940*, (Amsterdam 2015).
- J.D.C. van Dokkum, *Honderd jaar muziekleven in Nederland, een geschiedenis van de maatschappij tot bevordering der Toonkunst bij haar eeuwfeest 1829-1929* (Amsterdam 1929).
- Jan M. Hemmer, *Richard Hol. Biografie* (doctoraalscriptie muziekwetenschap Utrecht, 1983).
- Hugo Nolthenius, 'Richard Hol', *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen* 36-2 (Haarlem 1906), pp. 63-108.
- Eerdere artikelen in deze reeks waren 'Johann Hermann Kufferath, vernieuwer van het Utrechts muziekleven' (*Tijdschrift Oud-Utrecht* augustus 2019) en 'Muzikale gasten in Huize Engelmann' (*Tijdschrift Oud-Utrecht* februari 2020).

Kaj van Vliet is, na een intermezzo als archivaris bij de Koninklijke Verzamelingen in Den Haag, weer actief als Rijks- en gemeentearchivaris bij Het Utrechts Archief. Hij is tevens redacteur van dit tijdschrift.

De ommuurde stad

Tentoonstelling 'De ommuurde stad' in het Centraal Museum. FOTO ARJAN DEN BOER

Het boek bij de expositie

De voltooiing van het herstel van de Utrechtse singel dit jaar vormde voor het Centraal Museum aanleiding om uit te pakken met een grote tentoonstelling 'De ommuurde stad'. Daarin staat de ontwikkeling van de verdediging van de stad Utrecht centraal. René de Kam, de samensteller van deze tentoonstelling, maakte hierbij ook een boek, dat nadrukkelijk geen catalogus is.

De tentoonstelling legt de nadruk op de periode vanaf de aanleg van de omwalling met de stadsbuitengracht na de stadsrechtverlening in 1122, tot de modernisering van de laat-middeleeuwse ommuring na de machtsovername door keizer Karel V in 1528. Toen werd de Vredenburg gebouwd, evenals de rondelen en bastions. Het geleidelijke verval van de ommuring in de eeuwen daarna, de afbraak ervan en de singel-aanleg in de 19e eeuw, komen in de expositie minder uitvoerig aan bod. Wel is er een prachtige zaal met een rondwandeling over de muren in de 17e eeuw aan de hand van de tekeningen van Herman Saftleven en fraaie wintergezichten met ijspret op de singel door Joost Cornelisz Droochsloot, waaronder een aantal verrassende bruiklenen uit particulier bezit.

Van het boek bij de tentoonstelling gaf René de Kam de leden van Oud Utrecht al een voorproefje bij de Van der Mondelezing begin dit jaar. In het boek neemt hij de lezer in zeven hoofdstukken mee op een reis door de tijd, die dezelfde periode beslaat als de expositie. Een periode die begint in de prehistorie, met de eerste wapenvondsten uit de omgeving van Utrecht en de bouw

van het castellum door de Romeinen in het jaar 4. Van dit fort zouden de muren ook in de vroege middeleeuwen steeds opnieuw worden opgelapt. Het zou zijn functie als militaire versterking en zetel van het bestuur ter plaatse eeuwenlang behouden en pas na de aanleg van de omwalling in 1122 verliezen. Het eindpunt van het verhaal ligt in 1565. In dat jaar werd de laatste hand gelegd aan de nieuwe Tolsteegpoort, het sluitstuk van de vernieuwing van de stadsverdediging die onder keizer Karel V was ingezet. Voor wat daarna volgde, moet de lezer genoeg nemen met een korte epiloog.

Een levendig beeld

Het boek is nadrukkelijk geen catalogus, maar biedt de lezer een vlot en onderhoudend geschreven, doorlopend verhaal. De voortdurende wisselwerking tussen de politiek-bestuurlijke verwickelingen, de techniek van de bewapening en de verdediging die de inwoners van de stad daartegenover stelden, vormt daarbij het centrale thema. Vooral in de hoofdstukken over de late middeleeuwen, te beginnen met de belegering van de stad door de graaf van Holland in 1345, komt deze aanpak goed tot zijn recht. Daarbij helpt het

René de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging*. Spectrum, Utrecht 2020. ISBN 978 90 0036 1144. 304 blz. € 24,99.

natuurlijk dat de bronnen voor deze periode rijkelijker vloeien dan voor de vroegere tijd. De Kam schetst een levendig beeld, niet alleen van de bouw van de verdedigingswerken, maar ook van de manier waarop de stadsverdediging zelf was georganiseerd. Vanaf het begin van de 14e eeuw werd die gedragen door de 21 gilden, die in die periode ook een leidende rol opeisten in het bestuur van de stad. Elke burger moest zich bij een van deze gilden aansluiten. Zij namen niet alleen de bewaking en het onderhoud van

de muren voor hun rekening, maar vormden ook de ruggengraat van het stadsleger. Met regelmaat trok dit leger in de 14e en 15e eeuw de poort uit om de strijd aan te binden met een stadje elders in het Sticht en soms ook daarbuiten. Zoals in 1372, toen het stadsleger bij verrassing naar Tiel trok om de bisschop te ontzetten die daar door de graaf van Gelre in het nauw was gebracht. De verdediging van de stad was een zaak die alle inwoners aanging, niet alleen in tijden van oorlog maar ook van vrede. Als het nodig

was werden zelfs de geestelijken van de vele kloosters en kapittels in de stad ingeschakeld bij de bewaking van de muren.

Minder uitvoerig staat het boek stil bij de ontwikkelingen in de 12e en 13e eeuw. Waar de belegeringen later in de middeleeuwen vrij systematisch worden besproken, blijven die van 1143-1144, 1159-1160 en 1202 onvermeld. Weliswaar zijn de bronnen daarover nogal karig, maar toch is ook hier de vraag wat het effect op de stadsverdediging kan zijn geweest. Zo lijkt er wel enig verband tussen de bouw van de Smeetoren in 1145 - en het dozijn vierkanten torens waarmee de omwalling uit 1122 in de 12e eeuw werd versterkt - en het beleg door de graaf van Holland kort daarvoor. Al moest in dit geval de graaf al snel inzien dat zijn onderneming weinig kans van slagen had en op zijn knieën om vergiffenis vragen bij de bisschop.

Zeer beeldend en informatief zijn de passages waarin het gaat over alle werkzaamheden die voor de aanleg van de wal en de bouw van de ommuring moesten worden verricht. Het eindeloze graafwerk, de enorme hoeveelheden bakstenen, het voortdurende onderhoud, al die eeuwen lang - het maakt van de middeleeuwse ommuring van de stad, die maar liefst vijf kilometer lang was, met wel vijftig torens, vijf machtige poorten en een indrukwekkende muur van zo'n tien meter hoog, een bouwwerk dat zelfs de Domkerk met zijn trotse toren naar de kroon stak. Spelenderwijs put René de Kam hier uit zijn jarenlange kennis en ervaring bij de sectie Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht, waar door het veelvuldige archeologische onderzoek naar de ommuring en de Vredenburg in de afgelopen decennia veel nieuwe inzichten

werden opgedaan. Wel is het jammer dat het boek met twee kleurkaternen maar beperkt ruimte biedt aan de fraaie 3D-reconstructies van de opeenvolgende bouwfasen van de ommuring, gemaakt door Daan Claessen. Gelukkig komen die op de expositie beter tot hun recht.

Archeologisch onderzoek

Bijzonder rijk aan detail zijn de hoofdstukken over de bouw van de Vredenburg en de modernisering van de middeleeuwse ommuring in de drie daarop volgende decennia. Hier heeft De Kam dankbaar gebruik gemaakt van de jarenlange bronnenstudie van Tarq Hoekstra, aan wie hij het boek ook heeft opgedragen maar die de publicatie ervan helaas niet meer heeft kunnen meemaken. Als stadsarcheoloog had Hoekstra in de jaren 70 zelf grote delen van de Vredenburg opgegraven en later bleef hij altijd gefascineerd door de bouw van deze dwangburcht, die de macht van keizer Karel V in het Sticht na 1528 stevig moest vestigen. De vijand werd daarbij ook binnen de muren van de stad gezocht, getuige de vele kanonnen die op de stad zelf waren gericht. Het boek over de Vredenburg waar Hoekstra na zijn pensionering jarenlang aan werkte, is er nooit gekomen, maar langs deze weg vindt veel van zijn onderzoek in de Utrechtse archieven toch zijn weg naar een breder publiek. Daarbij zijn ook de inzichten uit het recente archeologische onderzoek bij het herstel van de singelloop en de bouw van het nieuwe TivoliVredenburg in dit boek verwerkt.

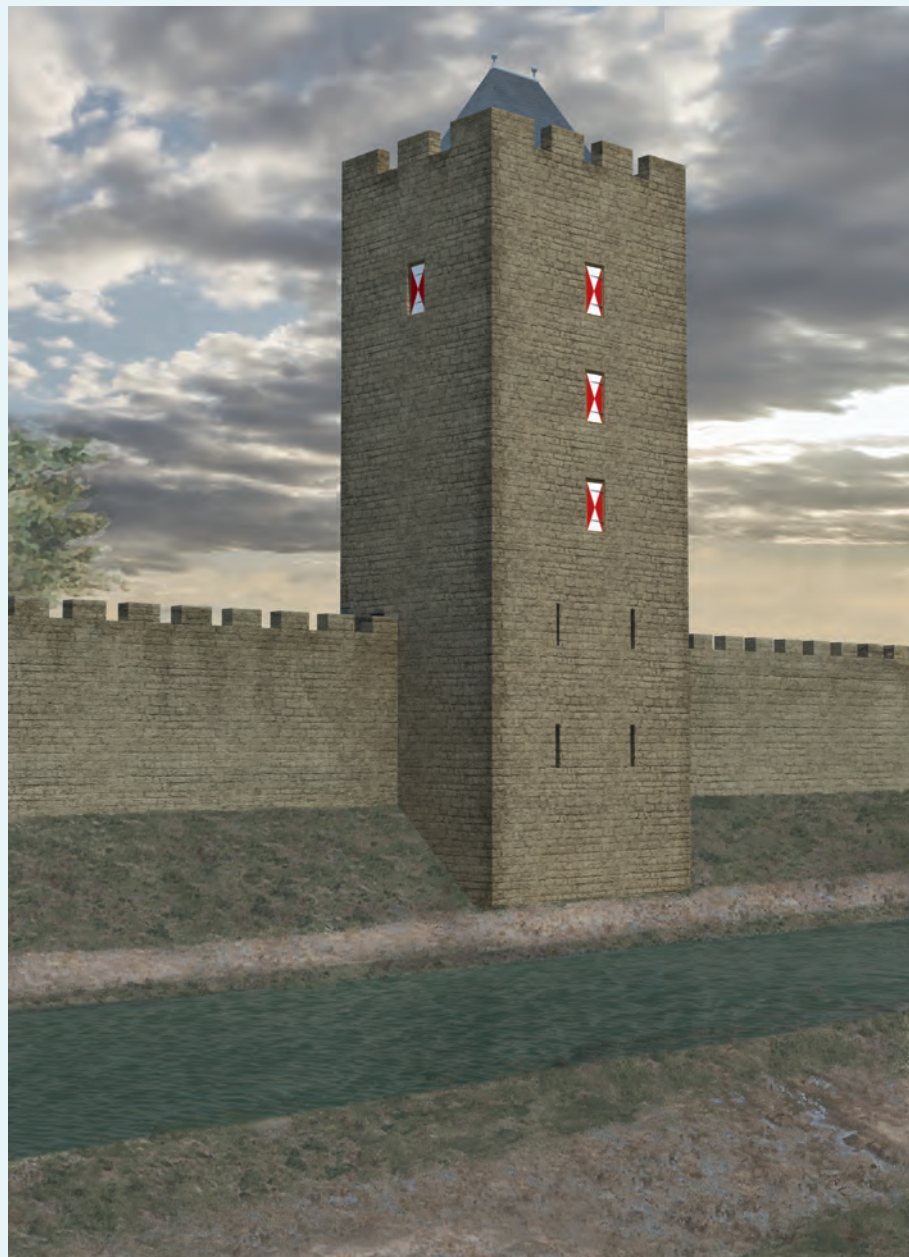
Hetzelfde geldt voor het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de Utrechtse bolwerken, waarover De Kam in 2004 al samen met Agnes Hemmes en Bart Klück publiceerde. Een verrijking daarvan vormt in dit boek de beschrijving van de intensieve samenwerking tussen stadsbouwmeester Willem van Noort, aan wie de leiding was toevertrouwd over het ontwerp en de realisatie van deze bolwerken, en de Italiaanse vestingbouwer Donato de Bono. Zoals eerder al uit het onderzoek van Pieter Martens was gebleken, stonden beiden tussen 1545 en 1551 veelvuldig met elkaar in contact. Hoewel de invloed van de Italiaan op de ontwerpen voor de Utrechtse bolwerken onmiskenbaar is, wordt ook duidelijk hoe groot het stempel is geweest dat Van Noort op het uiteindelijke ontwerp heeft gedrukt.

De enorme kosten van de modernisering van de Utrechtse verdediging in de 16e eeuw gingen de draagkracht van de stad te boven. Op gezag van de keizer werd een deel van de onderneming daarom gefinancierd met belastingen die opgelegd werden aan de dorpen in het omliggende platteland, van Wilnis tot Zeist en van Maarssen tot Schalkwijk. Anders dan voorheen werd de verdediging van Utrecht steeds meer een zaak van stad en ommeland, tot ver buiten de grenzen van de Stadsvrijheid. De Opstand die kort na de voltooiing van de verdediging

in 1565 zou uitbreken, zou die toegenomen afhankelijkheid van de stad nog veel duidelijker aan het licht brengen.

De Opstand tegen de Spaanse koning groeide al snel uit tot een strijd waarin een groot aantal gewesten onderling de samenwerking zocht, een coalitie die twee jaar na de val van de Vredenburg een formele basis zou krijgen met de Unie van Utrecht van 1579. Daarin verplichtten de opstandige gewesten zich tot een gezamenlijke militaire inspanning, op het land maar ook op zee - een belangrijke pijler onder de latere Republiek. Meer nog dan de voltooiing van de Tolsteegpoort in 1565 luidde dit in Utrecht gesloten verdrag het einde in van de grondslag waarop de stadsverdediging eeuwenlang was gevestigd. Als er nog één stuk aan de tentoonstelling toegevoegd had kunnen worden, zou het dan ook dit Unieverdrag geweest zijn. Dat neemt niet weg dat het boek veel toevoegt aan alles wat de expositie de bezoeker al te bieden heeft. En bij een hernieuwd bezoek ongetwijfeld nog meer plezier laat beleven aan 'De ommuurde stad'.

- < Stadswal met rechts de toren op het Servaashek. Tekening door Herman Saftleven, circa 1663. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- Schaatsers op de stadsbuitengracht door Joost Cornelisz Droochsloot, 1622. [SAMMLUNG DER FÜRSTEN ZU SALM-SALM, WASSERBURG ANHOLT](#)
- ▼ Reconstructie van tufstenen muur met toren, 12e eeuw. [DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

Ben Planjer, meubelontwerper en zwemfanaat

De broer van de Utrechtse gemeente-architect Jan Planjer was binnenhuisarchitect en meubelontwerper. In 1932 volgde Ben Planjer (1892-1979) zijn broer van Leiden naar Utrecht. Daar werd hij bekend als trainer, ploegleider, official en promotor van de zwem- en waterpolosport. Een ameublement in Museum De Lakenhal en een bank in het Utrechtse politiebureau herinneren nog aan Planjers eerste carrière.

Johannes Izak (Jan) en Bernard (Ben) Planjer werden beiden op 7 september geboren in Leiden, de een in 1891 en de ander in 1892. Het vermoeden dat zij tweelingbroers waren en er een registratiefout is gemaakt, wordt gelogenstraft door de verschillende jaargangen militieregisters waarin zij vermeld staan. Overigens kregen zij beiden vrijstelling van militaire dienst wegens 'slecht gezicht'. Hun moeder was Jacoba Johanna Elizabeth Nieuwenhuizen en hun vader Hendrik Johannes Planjer (1863-1931), die als

metselaar en aannemer gevestigd was aan de Mare 31 in Leiden. Zij kregen nog een zus, Helena. In 1910 begon broer Jan aan de Technische Hogeschool in Delft, waar hij zes jaar later als bouwkundig ingenieur zou afstuderen. Ondertussen bleef hij thuis wonen. Ben stond in 1912 aan de Mare geregistreerd als meubelmaker en volgde tussen 1913 en 1915 'enkele lessen' in Delft, wellicht naar voorbeeld van zijn broer. Hij deed echter nooit kandidaats- of ingenieursexamen.

- < Bernard (Ben) Planjer, circa 1950. [HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF U.Z.S.C.](#)
- > Bureau-ameublement door Ben Planjer voor zijn broer Jan, circa 1920-1925. [COLLECTIE MUSEUM DE LAKENHAL, LEIDEN \(FOTO DORO KEMAN\)](#)
- Hoofdbureau van Politie aan het Paardenveld, circa 1933. [E.A. VAN BLITZ EN ZN. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- ▾ Ir. Johannes Izak (Jan) Planjer bij de Dienst Gemeentewerken, circa 1935. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

Moderne meubelen

Ben Planjer ontwikkelde zich tot een gerespecteerd meubelontwerper in Leiden. Op de tentoonstelling 'Moderne kunstnijverheid' in Museum De Lakenhal in 1922 werden zijn ontwerpen lovend ontvangen. Volgens de lokale pers onderscheidde zijn meubelen zich 'door voorname eenvoud' en een 'zuiver gevoel voor proportie'. De Leidsche Kunstclub De Sphinx, waarvan hij zelf voorzitter was, exposeerde zijn werk ook. In 1925 deed Ben mee aan een 'meubilerings tentoonstelling' van een Rotterdamse woningbouwvereniging. Hij richtte een modelwoning in met meubels van eigen fabricaat, die hij 'met veel smaak uitkoos en rangschikte. De verhoudingen zijn hier werkelijk goed', schreef *De Nieuwe Leidsche Courant*. 'Jammer dat zijn zitmeubelen geen erg gemakkelijk "zitje" bieden', oordeelde een andere krant bij een expositie in Haarlem. Planjers ontwerpen sloten aan bij het opkomende modernisme rond 1920. Hij onderging zeker invloed van De Stijl, de avant-gardistische beweging die kort daarvoor in Leiden was opgericht door Theo van Doesburg. Planjers strakke ontwerpen met weinig details en opvallende kleuren pasten ook bij de meer ambachtelijke Nieuwe Haagse School. Voorbeelden zijn een klok uit circa 1923, opgebouwd uit geometrische vormen, en een strak bureau met stoel en prullenbak uit dezelfde jaren. Daar hoorden ook een buffetkast, leunstoel en voetenbankje bij. Dit rood-groen-zwarte ameublement, dat Museum De Lakenhal in 2016 van een Duitse particulier heeft aangekocht, maakte Planjer speciaal voor zijn broer Jan. Hij kon zich vanwege deze persoonlijke band veel artistieke vrijheid veroorloven, wat de set volgens (toenmalig) conservator Doris Wintgens tot een 'blauwdruk van zijn kunnen' maakt. Jan Planjer werkte ondertussen in Utrecht als opvolger van de in 1919 aan de Spaanse griep overleden gemeente-architect Frits Loeb. Daarvoor had hij kleine bouwkundige opdrachten gedaan in Leiden en daar lesgegeven aan de Ambachtsschool. In Utrecht zou Planjer in de jaren 20 en 30 vele openbare scholen ontwerpen, in de

Arjan den Boer studeerde Algemene Letteren. Hij publiceerde dit jaar 'Vergeten gebouwen in Utrecht 1850-1940' en is eindredacteur van dit tijdschrift.

Sportofficial en zwemschrijver

'Een verlies voor de Leidsche zwembeweging', had een lokale krant het vertrek van Planjer genoemd. Hij was op achtjarige leeftijd begonnen in zweminrichting Rhijnzicht, om later met 'onverflauwden ijver en nooit verzakkend enthousiasme' de zwemsport te promoten als bestuurslid van de Leidsche Zwemclub. In de Domstad sloot Planjer zich als trainer aan bij de Utrechtsche Zwemclub (UzC). Al snel werd hij secretaris en later voorzitter van de kring Utrecht van de Koninklijke Nederlandse Zwembond (KNZB). In 1939 werd Planjer aangesteld als landelijk competitieleider waterpolo. Onder zijn leiding deed het Nederlandse

stijlen van de Amsterdamse School en het Nieuwe Bouwen. Tot zijn bekendste bouwwerken behoren de Rietendakschool (1923), het politiebureau Tolsteeg (Louis Hartlooper Complex, 1927) en het op de architect Dudok geïnspireerde Stedelijk Gymnasium (1932).

Van Leiden naar Utrecht

Waarschijnlijk woonde Jan Planjer tot 1925 nog thuis in Leiden, want pas in dat jaar verscheen zijn naam in de Utrechtse adresboeken. In 1921 waren er nog ontwerpen van hem tentoongesteld in De Lakenhal op een expositie van de Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst. 'Er zit iets rustig-voorname in dit werk, naast bezonnenheid is er ook beheersing van materie', schreef het *Leidsch Dagblad* erover, wat doet denken aan de kwalificaties voor het werk van zijn broer. Het kan dus zijn dat het door Ben Planjer voor Jan ontworpen bureau-ameublement nog aan de Mare in Leiden heeft gestaan, of dat dit juist bedoeld was voor diens nieuwe woning aan de Sweelinckstraat in Utrecht. Op 24 april 1931 werd aan het Paardenveld het nieuwe Hoofdbureau van Politie geopend. Jan Planjer kreeg als architect veel lof voor dit massieve gebouw in de bocht van de singel. Enkele maanden later was er opnieuw een kleine plechtigheid met de burgemeester en de politiecommissaris: de onthulling van een speciaal gedenkmeubel. 'Deze bank, vervaardigd van donker eikenhout, met in de leuning het gebeeldhouwde wapen der gemeente Utrecht en het jaartal van de opening van het nieuwe bureau, betekent een fraaie aanwinst voor de ruime bovenhall', schreef het *Utrechtsch Nieuwsblad*. Er stond bij dat het meubelstuk ontworpen was door 'ir. [sic] B. Planjer

te Leiden' en vervaardigd door J.A. Lauf uit de Gildstraat. Onvermeld bleef dat de ontwerper de broer van de architect was, al zullen alle betrokkenen dat hebben geweten. De bank staat tegenwoordig op de (besloten) eerste verdieping van het politiebureau aan de Kroonstraat.

Begin 1932 verscheen er een advertentie in de Leidse dagbladen: 'B. Planjer, binnenhuisarchitect, is verhuisd naar Biltstraat 128, Utrecht.' Voor de bestaande clientèle stond er het adres van een kunsthandel bij, die als Leidse vertegenwoordiger optrad. De achtergrond van deze verhuizing vormde het overlijden van vader Hendrik Planjer. Samen met hun moeder Jacoba voegde Ben zich bij zijn broer in Utrecht, waar het drietal het huis aan de Biltstraat betrok. Toen Jan in 1936 trouwde, kreeg het echtpaar de beschikking over het benedenhuis. Ben bleef ongehuwd; moeder Planjer overleed in 1949.

Ongetwijfeld kreeg Ben Planjer interieuropdrachten in Utrecht, maar daarover is niets bekend. Zouden er nog meer van zijn meubels staan in gebouwen van zijn broer? Toen Jan Planjer in 1933 het Utrechtse stadhuis verbouwde, schakelde hij meubelontwerper Frits Spanjaard (1889-1978) in voor de herinrichting van de raadszaal. De meubelmaker was wel weer de eerdergenoemde Lauf. Wat stijl en kwaliteit betreft waren Spanjaard en Ben Planjer aan elkaar gewaagd - beiden waren lid van de Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK). Ook zag men opdrachten aan familieleden niet per se als belangenverstrengeling. Dat de klus aan Ben Planjer voorbijging, lag wellicht meer aan zijn eigen prioriteiten, die steeds meer op sportvlak lagen.

< Bank door Ben Planjer uit 1931, Politiebureau Kroonstraat.

FOTO ARIAN DEN BOER

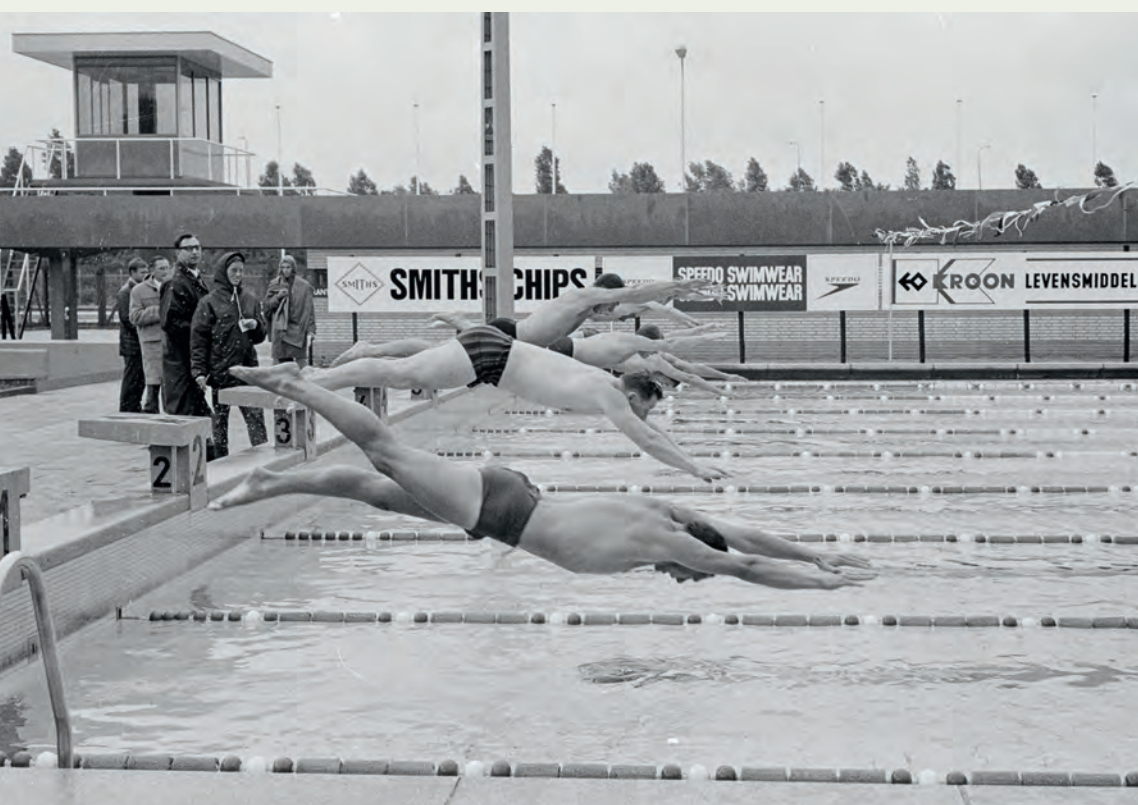
✓ Training van de Nederlandse zwemploeg in Den Hommel voor de Europese kampioenschappen 1966. L.H. HOFLAND. HET

UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

waterpoloteam mee aan de Olympische Spelen van 1948 in Londen. Er volgden nog vele buitenlandse kampioenschappen met Planjer als ploegleider, waarbij de Nederlanders op hoog niveau presteerden. Planjer werkte ook als scheidsrechter en gaf daar cursussen over. In de zwemwereld was hij zo bekend en geliefd dat hij kortweg als 'B.P.' werd aangeduid. Hij publiceerde vanaf 1941 verschillende boeken over waterpolo en de zwemsport, zowel historische overzichten als instructieboeken en eigen 'zwemherinneringen'. Zo schreef Planjer ronduit poëtisch over het schoonspringen: 'Strak steekt haar silhouet af tegen de fluwelen achtergrond. Onbeweeglijk staat zij daar als een

schoon beeld. Dan een hoge sprong en zij is los van de aarde. Al zwevende schrijft zij met vloeiende lijnen een figuur in de lucht, dat echter met haar in het water verdwijnt, geruisloos. Los van de aarde, los van het aardse, ziet: dat is schoonspringen, een fascinerend, schoon schouwspel'. Planjer was ook langjarig redacteur van het KNZB-blad *Zwemkroniek*. In 1957 schreef hij over de 'Zwembadkwesitie', het voort-slepende gebrek aan een modern overdekt zwembad in Utrecht. 'Toen ik in 1932 in Utrecht kwam te wonen, was een van de eerste zwemzaken waarmee ik daar in aanraking kwam, het nieuwe overdekte.' 25 jaar later moest men het nog altijd doen

met het kleine en verouderde Ozebi aan de Biltstraat. Planjer werd bestuurslid van de Utrechtse Stichting voor Badhuizen en in 1962 werd eindelijk het overdekte zwembad Den Hommel geopend. Bij het naar Utrecht halen van de Europese kampioenschappen zwemmen van 1966 speelde Planjer een belangrijke rol. Hij maakte de eerste plannen en bepleitte de zaak namens de KNZB bij de Europese Zwemliga. Voor de kampioenschappen werd een nieuw buitenbad aangelegd bij Den Hommel. Ben Planjer werd in 1974 geridderd vanwege zijn sportcarrière, waarbij zijn werk als meubelontwerper vergeten leek. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door in Huize Rosendaal in Overvecht, waarover hij nog een impressie schreef. Hij bleef er de prestaties volgen van zijn waterpoloclub, inmiddels UZSC geheten. Bij zijn dood op 86-jarige leeftijd noemden kranten hem de 'nestor van de KNZB' en 'bij leven al een legende'. Zijn broer Jan - die zich naast zijn werk had ingezet voor roeivereniging Viking - was al in 1966 overleden. Ook hij was koninklijk onderscheiden, maar dan voor zijn loopbaan bij de gemeente Utrecht, waar hij was geëindigd als directeur Openbare Werken.

Bronnen

- Bettina van Santen, 'Een beminlijk en bescheiden mens [Jan Planjer]', *PostPlanjer* 35 (winter 2003).
- Doris Wintgens, 'Theo van Doesburg en De Stijl in Leiden', *Jaarboek Oud-Leiden* 2016 pp. 168-169.
- HUA, archief 831-6 Utrechtse Zwemclub Star Combinatie (U.Z.S.C.), 4: Krantenartikelen naar aanleiding van het overlijden van Ben Planjer, 1979.
- Persbericht en collectie-info Museum De Lakenhal, www.lakenhal.nl.
- *Leidsch Dagblad* en *Nieuwe Leidsche Courant* via <https://leiden.courant.nu>.
- *Utrechtsch Nieuwsblad* via <https://hetutrechtsarchief.nl>.
- Kranten, tijdschriften en adresboeken via <https://www.delpher.nl>.
- Genealogische gegevens via <https://www.openarch.nl>.
- Ron Wessels, 'Lezen over zwemmen', <https://lezenoverzwemmen.nl>.

Mengelbergs middeleeuwse collectie

De neogotische beeldhouwer en decorateur Friedrich Wilhelm Mengelberg - atelier Maliebaan 80 - was eind 19e, begin 20e eeuw praktisch de exclusieve leverancier van beelden en meubels voor nieuwe kerken in stad en aartsbisdom Utrecht en een van de grote figuren in het Bernulphusgilde. Al in zijn geboortestad Keulen begon hij met het verzamelen van middeleeuwse kunst als studiemateriaal, alles bij elkaar zo'n 200 objecten. Zijn hele huis tot aan de woonkamer stond er vol mee.

Na Mengelbergs dood in 1919 kocht de Twentse textielfabrikant Jan van Heek de verzameling aan om die voor Nederland te behouden en bracht die onder in het van oorsprong middeleeuwse Huis Bergh te 's-Heerenbergh. In 1939 verwoestte een brand meer dan een kwart van de stukken, maar de rest is er nog steeds te zien. Niet alleen de objecten zelf zijn interessant, ze geven ook een indruk van de mentaliteit van het Bernulphusgilde en van Mengelberg.

Dit boek biedt een geschiedenis van de collectie en een nauwkeurige beschrijving van de afzonderlijke beelden en schilderijen. De illustraties zijn te klein om echt van te kunnen genieten, maar juist voldoende voor de identificatie (afbeelding b 33 stelt niet Aloysius voor maar Franciscus). In Huis Bergh is tot juni 2021 een tentoonstelling over de collectie Mengelberg te zien. *TvS*

Annemarie van Santen en René van Gruting, De Collectie Mengelberg in Huis Bergh. 's-Heerenbergh, Stichting Huis Bergh, 2020. ISBN 978 90 8704 8884. 240 blz. € 24,50.

De foto's van de keizer

Toen keizer Wilhelm II in mei 1920 als balling zijn intrek nam in Huis Doorn, maakte zijn fotocollectie slechts een bescheiden deel uit van de 64 treinwagons inboedel die hij uit Duitsland liet overkomen. Dat gold ook voor hun plaats in het huis zelf. Weliswaar vielen aan de wanden en op tafeltjes en kasten enkele honderden foto's te ontdekken, maar die verdwenen in de propvolle kamers bijna uit het zicht. Na jarenlang inventariseren, beschrijven, restaureren en digitaliseren is de collectie - die tot Wilhelms dood in 1941 uitgroeide tot 13.500 foto's - nu voor de toekomst veiliggesteld en voor het grootste deel publiekelijk toegankelijk via de beeldbank fotocollectie.huisdoorn.nl.

Het fraaie, kloeke boek *Vorstelijk verzameld* presenteert op voorbeeldige wijze een selectie daarvan.

De keizerlijke collectie heeft niet alleen documentaire, maar ook fotohistorische en artistieke waarde. De periode waaruit de foto's dateren - de oudste zijn van 1845 - valt samen met belangrijke technische ontwikkelingen in de fotografie. Voor het vastleggen van zichzelf, zijn familie en belangrijke gebeurtenissen trok Wilhelm de beste fotografen uit zijn tijd aan en later kocht hij werk van anderen aan of kreeg dat ten geschenke.

Liesbeth Ruitenbergh, Vorstelijk verzameld - De foto's van de Duitse keizer Wilhelm II. Utrecht, Uitgeverij Matrijs i.s.m. Museum Huis Doorn, 2020. ISBN 978 905345 559 3. 232 blz. € 29,95.

Parade van pathologen

Sinds 1862 kent de Universiteit Utrecht een leerstoel pathologie. Van 1908 tot 1989 vond onderzoek en onderwijs plaats in een eigen Pathologisch Instituut aan de Catharijnesingel (ingang Pasteurstraat), tegenwoordig bij de afdeling pathologie van het UMC.

Jan G. van den Tweel, emeritus hoogleraar pathologie, neemt in zijn boek over de Utrechtse historie van zijn vak een lange en noodzakelijke aanloop. Hij behandelt eerst de 15e tot en met 18e-eeuwse voorlopers, de pathologie in Europa in de 19e eeuw en de Utrechtse wetenschappers die zich al voor 1862 bezig hielden met het vak. De strikt biografische opzet van het boek brengt al deze mannen - en sinds de vorige eeuw een enkele vrouw - wel tot leven, maar heeft ook een groot nadeel. De geïnteresseerde leek krijgt helaas geen duidelijk beeld van de inhoudelijke (wetenschappelijke en technische) ontwikkeling van pathologisch onderzoek en onderwijs en de Utrechtse bijdrage daaraan.

Jan G. van den Tweel, De geschiedenis van de Utrechtse pathologie ca. 1800-2020. Utrecht, UMC, 2020. ISBN 978 90 829361 4 8. 203 blz., € 25,- (gratis voor oud-medewerkers) + € 4,10 verzendkosten; bestellen via e-mail: w.vanbragt@umcutrecht.nl.

Ook verschenen

Dick Hollander, **De Verenigde Naties van Utrecht - De geschiedenis van de Utrechtse Migrantenraad (1972-1978)**. Hurwenen, Uitgeverij Vier Heuvels, 2020. 203 blz. ISBN 978 94 6416 036 9. € 19,90. Over de soms turbulente historie van de Utrechtse Migrantenraad, de eerste democratisch gekozen vertegenwoordiging van gastarbeiders in ons land. Ook te bestellen via e-mail: 4heuvels@planet.nl.

Jaap Jan Steensma, **Dartlend in het glas - Papierfragmenten familie Bätz**. Elburg, Stichting tot behoud van het Nederlandse orgel, 2020. 31 blz., € 2,50 excl. verzendkosten. 18e-eeuwse papierfragmenten, aangetroffen in de orgels van de Utrechtse Nicolaïkerk en van Kasteel Amerongen, werpen nieuw licht op de bedrijfsvoering van de Utrechtse orgelbouwersfamilie Bätz. Bestellen via e-mail: info@sbno.org.

Ilona R. Kleijn-van Weede, Aart W. Kleijn en Cas F. de Quay, **Een waardig ridderhuis - 100 jaar Maltezerhuis**. Utrecht, Orde van Malta Associatie Nederland, 2020. 46 blz., € 15,- (incl. porto). Over de geschiedenis, de inrichting en de bewoners van Nieuwegracht 14, thuisbasis van de Nederlandse afdeling van de katholieke Orde van Malta. Een deel van de opbrengst gaat naar de werken van de orde. Te bestellen via: ordevanmalta@planet.nl.

TWEDE DRUK VAN BOEK VERGETEN GEBOUWEN VAN ARJAN DEN BOER NU OVERAL TE KOOP

Het boek *Vergeten Gebouwen in Utrecht 1850-1940* van Arjan den Boer is weer te koop. Omdat de verkoop zo hard liep is eind juli besloten om een tweede druk te bestellen.

HET BOEK IS BIJ VERSCHILLENDE
BOEKHANDELS TE KOOP EN BIJ DIVERSE
ONLINE-AANBIEDERS TE BESTELLEN.

NU OOK ONLINE TE BESTELLEN!

€ 34,95
inclusief plattegrond

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Interesse in de geschiedenis van stad en regio Utrecht?

Word dan lid van **Oud-Utrecht**

Als lid van *Historische Vereniging Oud-Utrecht* ontvangt u zes maal per jaar het Tijdschrift *Oud-Utrecht*, ieder jaar een Jaarboek en om de maand de digitale Nieuwsbrief. Ook kunt u excursies, lezingen en het maandelijkse Historisch Café bijwonen.

www.oud-utrecht.nl/lid-worden

